

מטרות ההעפלה והוויכוח עליהן (1945–1948)

בחדש מארס 1942 טובעה האניה 'סטרומה' סמוך לתופי תורכיה. בכך הופסקה, למעשה, העליה הבלתי-ליגאלית בדרך הים לארץ-ישראל עד סיום מלחמת העולם השנייה. אולם בעצם ימי האימה הללו, אף כי דרכי היציאה מאירופה הכבושה נחסמו, נערך המוסד לעליה ב' לבניית תשתית מקיפה לקראת חידושה של העליה הזו.

במאי 1942 נקבצו במקווה-ישראל כ-40 איש, שהוכשרו לשמש מאגר שליחים.¹ קורס מיוחד להכשרת קצינים-ומכונה נערך בטכניון בחיפה. 49 איש נוספים נשלחו לרכוש מקצועות ימיים, תוך כדי עבודה בספינות-סוחר.² גם את הפרשה רבת ההילה של צניחת 35 אנשים מהארץ לארצות אירופה הכבושה יש לראות על רקע הקמת מערך ארגוני זה שנועד, בין שאר משימותיו, לסייע ליהודים לצאת מאירופה ולעלות לארץ-ישראל.³ החיילים הארצישראלים בצבא הבריטי נטלו חלק בהקמת רשת, שעסקה בהברחת יהודים לארץ-ישראל מעיראק; סוריה, מצרים, לוב, וצפון-אפריקה. בהמשך המלחמה, כאשר היחידות הארצישראליות הגיעו לאיטליה, מיסדו את פעולותיהן השונות במסגרת 'המרכז לגולה', שנעשה גורם חשוב בנסינות הראשונים לארגון ההעפלה מאירופה לאחר המלחמה.⁴

ההכנות המסועפות הללו לא היו פרי תכנון אסטרטגי מוקדם של ההנהגה הציונית. אפילו המנהיגות האקטיביסטית של ההסתדרות שבחסותה, או מתוך זיקה אליה, פעלו רוב השלוחות של נסיונות הארגון הנוכחים, לא גיבשה מדיניות ברורה. נראה, שהסיטואציה האימתנית שבה פעלה ההנהגה הציונית והישובית בתקופת מלחמת העולם השנייה ותחושת האיך-אנשים לנוכח השואה, הביאו להתרכזות בשמירה על הקיים. נסיונות אקראיים לסיוע והצלה נעשו תוך כדי גישוש הססני לכל עבר. במצב זה של היעדר מדיניות מגובשת, נותר אמנם דגל העליה במרכז הרעיון הציוני, אך המאמץ למימוש העליה בוצע בעיקר מכוח היוזמה מלמטה, של אנשי המוסד לעליה ב'. אלה פעלו, לעתים קרובות בצומתי הכרעה שונים, על דעת עצמם, ולפעמים אף בניגוד לעמדת ההנהגה הציונית.⁵

התפקיד המכריע שהועיד הרעיון הציוני לעליה לארץ תפס מקום מרכזי גם בתודעת יריביה - הערבים. הם הכינו היטב, שעליית יהודים מגבשת בארץ-ישראל גרעין אנושי חזק וגדול, המקיים מערכת כלכלית, תרבותית ומינהלית עצמאית, שבהמשכו ייהפך המיעוט היהודי לרוב בארץ. על כן מיקדו בתחום זה את מאבקם נגד הישוב.⁶ לחץ הערבים היה הגורם המכריע בשיקולי הבריטים לגבי עתיד הארץ. גם הם הניחו שבתום

המלחמה תשמש העליה מוקד העימות בבעיית ארץ-ישראל. ב-6.9.1945 הגיש אדוארד גריג, השררהתושב הבריטי במזרח-התיכון, תזכיר מפורט לממשלתו, ובו הזכיר שעל-פי הספר-הלבן משנת 1939 זכאים היהודים להכניס לארץ-ישראל 1,500 עולים לחדש, עד למכסה כוללת של 75,000 נפש. מכסה זו עתידה להסתיים בנובמבר 1945, ואז תלבש כעייח המשך העליה אופי קריטי.⁷ גריג תבע לגבש עמדה עקרונית ולפרסמה לא יאוחר מספטמבר 1945. המלצתו לגוף העניין היתה, כצפוי, שלילית. העובדה, שימים מספר לאחר הדין בתזכירו של גריג חל מהפך בממשלת בריטניה וקמה ממשלה חדשה בהנהגת הלייבור, שנחשבה למפלגה ידידותית לצינונית, לא שינתה את תמונת המצב. ב-10.13.1945 הודיע ארנסט בוויין, שר-החוץ הבריטי, שבריטניה תמשיך במדיניות הספר-הלבן שפירושה היה – מניעת עליה חופשית לארץ.⁸

גם בשלב זה לא גובשה תוכנית אופראטיבית מקיפה מצד התנועה הצינונית לגבי העליה.

במצב זה עברה מאליה היוזמה לידי קבוצת האנשים המצומצמת, שהתרכזה במוסד לעליה ב', ושידעה מגסיונה, כי המחוייבות העקרונית של ההנהגה לעליה אין בה כדי להציע שיטת פעולה, מקורות מימון, אניות, צוותים, ואף לא גיבוי מדיני. אפילו לגבי מיכסת העליה הליגאלית התגלתה, למעשה, ההנהגה הרשמית ברפיונה. בישיבת מרכז מפא"י, מיום 14.8.1945, הטיחה עדה פישמן מצמרת המפלגה:

אתם מדברים על עליה גדולה, על העפלה בכל דרך שהיא, והנה אין אתם מסוגלים לקלוט אפילו את 3,200 המעפילים שהוגלו בזמנו עליידי הבריטים למאוריציוס... הנה, עתה, לאחד 5 שנות גלות, הם עומדים לחזור לארץ ואין דרך לקלוט אותם!⁹

המתח בין האידיאולוגיה לתנאי המציאות בא לידי ביטוי בכמה תופעות המאפיינות מפעל יוצא דופן ומורכב, כמו עליה בלתי-ליגאלית של רבבות פליטים בדרך הים. לכאורה, שרד קונסנוס מלא בענין ההתנגדות לספר-הלבן. גם אלה שתבעו מדיניות מתונה כלפי הבריטים ושמירה על החוק המאנדטורי, כמו תנועת 'עליה חדשה', הסכימו שזכותו של היהודי לעלות לארץ-ישראל עדיפה על חוקיות האיסור. השאיפה לשבור את המצור הבריטי ולהיכנס לארץ למרות הכול, באה לידי ביטוי חריף וחד-משמעי במחנות העקורים בגרמניה ואצל הפליטים בנתיבי 'הבריחה', שזרמו לכיוון גמלי הים-התיכון. נכונותם, לאחר שגות סבל שאין לתאר, להסתכן במסע תלאות בלתי-ליגאלי לארץ-ישראל, היה בו כדי להוכיח לישוב, לבריטים ולדעת-הקהל בעולם את נחישות הרצון להעפלה.¹⁰

אלא שבצד ההסכמה הלאומית נתעוררה מתלוקת באשר לדרכי הפעולה. ב-15.5.1945, בשבוע בו נסתיימה מלחמת העולם השנייה, נערך דיון במזכירות מפא"י, ובו תבא א. אופיר 'עלינו' לצאת עכשיו בסיסמה של יציאת אירופה. מיסמה פשוטה וכאילו מוסכמת זו נתקלה בהתנגדות. מ. ניישטט הציע להנמיך את הפאתוס הצינוני והעמיד סדר עדיפות שונה בתכלית: תחילה יש לקומם את הריסות הגולה.¹¹ הוויכוח בין המכוונת את ההנהגה הצינונית לא היה, כמובן, בידי מפא"י. למרות היותה המפלגה

המכוונת את ההנהגה הצינונית, לא היה, כמובן, בידי מפא"י להוציא, כאן ועכשיו, מאות אלפי יהודים מאירופה וגם לא לשקמם שם. הכל היו מדעים למגבלות, אף-על-פי-כן לא היה הוויכוח בחוקת העלאה רעיונית סרק בלתי-מציאותיים. הוא ביטא מחלוקת מעמיקה כדבר תפקידי. הישוב בימים שבהם חלו התרחשויות מכהויות. כיוון שהנהגת הישוב והתנועה הצינונית היתה בידי מנהיגי תנועת הפועלים, חרגו הוויכוחים מתחום של גלגול רעיונות צהטילאיים אל שדה הפעולה הממשי. כוויכוח שלפנינו חתר הפתרון אל הפשרה: יש להעלות מספר גדול ככל האפשר של עולים לארץ, ובמקביל לכך – לעשות ככל שניתן למען הנשארים שם, בהנחה שהם מאגר פוטנציאלי של עולים לימים יבואו.

בעקבות סיכום זה עלתה הבעיה המורכבת, באילו ארצות תתמקד עבודת המוסד לעליה. ב' הפתרון נכאה פשוט: בנוסח הפשרה בדבר הועד-המרכזי, הנומלט על התפרסות על פני מירב. המקומות שבהם יש יהודים המבקשים לצאת: מנסים בכל מקום, והמקום שבו תגלה אפשרות הבקעה – ממנו יעפילו לארץ. ואכן, משנת 1945 ואילך פועלים שליחי המוסד לעליה ב' ב-22 ארצות, המתפרסות על פני 4 יבשות.¹²

אך התמונה הנחשפה אינה פשוטה. הדנגמה הבולטת לכך היא מקומה של ההעפלה מארצות האיסלם. בארצות אלה, מצפון אפריקה ועד איראן, נמצאים שליחים. בחלק מהן, בעיקר הארצות שיש להן גבול יבשתי עם הארץ, כמו מצרים, סוריה ולבנון, החדירה קלה יחסית וזולה בהרבה מבחינה כספית. הפער עצום. בעוד שהעלות המשוערת של מעפיל בדרך הים מאירופה עומדת על כ-100 ליש"ט – העריך. שאול אביגור, ראש המוסד לעליה ב', את מחיר כניסתו לארץ של מועמד לעליה מסוריה ועיראק ב-10 ליש"ט בקירוב. כיוון שהעולים מארצות האיסלם השתתפו בעצמם, באופן חלקי, במימון עלייתם, אפשר היה להעלות 20 עולים מהמזרח במחיר של עולה אחד מאירופה!¹³

אף-על-פי-כן היתה העפלה מעטה מארצות אלה. שאול אביגור העומד על כך עוד במהלך המלחמה אומר לחברי הוועד הפועל של ההסתדרות, שהעליה 'מארצות המזרח' היא אמנם נוחה יותר לכאורה, ובעיקר משום שאין ים החוצץ ביניהן לבין הארץ וכמעט תושיט ירך ואתה במקום – אך לא הצלחנו. יתר-על-כן, הוא מודה שאנחנו עומדים בפני סכנה של הפסקת העליה מארצות המזרח.¹⁴ אביגור אינו מסביר את דבריו, וראוייה סוגיה רגישה זו למחקר נפרד. ייאמר כאן בהכללה, שמצד הממונים בישוב על ההעפלה לא היה זלזול בפוטנציאל עולים זה, ובוודאי שלא היתה התנגדות להעפלה מקרב היהודים בארצות האיסלם.¹⁵ גם יש להזכיר, שזרימת עולים מארצות אלה נמשכה ביבשה ואפילו באוויר.¹⁶ שתי אניות מעפילים, 'שיבת ציון' ו'יהודה הלוי', יצאו מצפון-אפריקה, וגם בין המעפילים מחופי צרפת היו כמה מאות שהמקו ממארוקו, תונים ואלג'יר למארסיי, ומשם הפליגו באניות המעפילים שיצאו מאירופה.¹⁷ העובדה שמאמץ ההעפלה העיקרי נעשה באירופה אך משקפה את הדאגה העמוקה ליהודי אירופה לפני השואה ובמהלכה, את תחושת האשמה של הישוב בארץ-לנוכח גילוי ממדיה מיד לאחר

המלחמה, ואת מצוקת הפליטים שנותרו חסרי בית וארץ והתרכזו במחנות עקורים או בלב ארצות, אשר היו בית קברות ענק לבני משפחתם.

גם באירופה עצמה התלבטו מבצעי ההעפלה בשאלה: אילו ארצות יש להעדיף? ראוי להזכיר שוב, שהשיטה הבללית היתה: פריסה רחבה, תוך מתן אוטונומיה לאנשים בשדה, האמורים למצוא פרוצדורות ופתרונות אשר יאפשרו העפלה. עם זאת היו העדפות, והקצאת כוחות ומשאבים לארצות מועדפות. א. דובקין, מנהל מחלקת העליה בסוכנות, שקיבל הנחיות ממפלגתו, מפא"י, חילק את אירופה מבחינה גיאוגרפית לשלושה גושים: א. 'השטחים הרוסיים', ב. חלקי אירופה שנכבשו על ידי ארצות הברית ובריטניה; ג. הארצות האנגלו-סאכסיות והלאטיניות. הוא הציע להקצות את תשומת-הלב הראשית ל'שטחים הרוסיים' בשל הערכתו, כי בעוד זמן קצר יירד עליהם מסך-ברזל והם ייסגרו בפני יציאה של יהודים מתוכם.¹⁸ אהוד אביראל, שהיה מודע לקשיים המיוחדים הכרוכים בפעולה בארצות אלה, האיץ בחברי הוועד הפועל של ההסתדרות לפעול רווקא בהן, כדי למהר ולקבוע עובדות, ליצור קשרים, לאתר ירדים, וחשוב מכל 'להרגיל' את השלטון החדש לעובדה של עליית יהודים מתוכן.¹⁹ גם לאחר שהשלטון הקומוניסטי בארצות אלה היה לעובדה, בתקופת השיא של ההעפלה, באביב 1947, סוכם בפגישה סופית בין אנשי המוסד לעליה ב' ובין הנהלת הג'וינט, להקצות תשומת-לב מירבית להוצאת יהודים מפולין ומרומניה, אפילו על חשבון הפליטים, המוסיפים להתגורר, זו השנה השלישית, במחנות העקורים בגרמניה.²⁰

הדייגים בסוגיות אלה חושפים נושא מחלוקת, החורג מהשאלה המעשית - את מי דחוף יותר להוציא מאירופה. הבעיה האמיתית היא, מה מטרתה העיקרית של ההעפלה? הצעירים הארצישראלים המתדיינים עם הנכבדים, המייצגים את הכסף שנתרם עלי ידי יהודי ארצות הברית, שוקלים את הדברים על-פי אמות-מידה ציוניות-פוליטיות: היהודים שנשארו בפולין וברומניה מתחילים להתערות בהן ולהסתגל לחנאים החדשים, אך לעומת זאת, אין סיכויים רבים לפליטים במחנות העקורים בגרמניה להיחלץ מתוכם ולשקם את חייהם בסביבתם. יחר על כן, מחנות אלה, דווקא משום שהיהודים מתגוררים בהם זו השנה השלישית, חשיבותם רבה להסברת המצוקה היהודית והמגמה הציונית. ההכרעה את מי להעדיף - ברורה. מוקד הפעילות הועתק בשלב זה לרומניה, בניגוד לדעת נציגי הג'וינט, שייצגו דעת-קהל רחבה של תורמים יהודים בארצות-הברית אשר ביקשו לחסל קודם כל את מחנות העקורים. היו בהם שסברו כי פעולה בארץ דיכונית כרומניה, שהיהודים שבה הם אזרחים הזכאים, לכאורה, לשוויון זכויות, היא בלתי-לגיטימית ועלולה לפגוע במעמדם של היהודים בארצות-הברית. שהרי יש בה לרמוז שהיהודים הם, ככל מקרה, 'עם זר', ומקומם היחיד הוא - ארץ-ישראל.

החלטתם של אנשי 'המוסד' בענין זה לא היחה רק פרי שיקולים 'פוליטיים' פשטניים. נכללו בה מרכיבים נוספים, שעמדו במוקד המעשה הציוני, ובהם המשימה של הבאת יהודים לארץ, כדי לקבוע בה עובדות קיומיות. ההתלבטות בדבר תפקיד ההעפלה

בהקשר זה היתה - האם ההעפלה היא בעיקרה מעשה פוליטי של מאבק בספר-הלבן והתמודדות עם הבריטים על דעת-הקהל בעולם, או שהיא נועדה להעלות יהודים רבים ככל האפשר, כדי להשמיט את הבסיס לטענת הערבים שהם הרוב בארץ, ואילו היהודים אינם אלא מיעוט חסר חשיבות. חילוקי-הדעות בסוגיה זו נמשכו מראשית התחדשות ההעפלה לאחר המלחמה ועד להקמת המדינה.

ריכוח זה, משמעותו לגבי מדיניות ההעפלה היתה בעלת חשיבות מכרעת. שהרי אם ההעפלה היא בעיקרה אקט פוליטי, אין צורך בסדר-הגודל האדירים של המאמץ. לשם כך די להוציא מפעם לפעם ספינה קטנה מצוידת היטב, ובה מעפילים בעלי תודעה ציונית ברמה גבוהה מאוד. אליהם בספינה צריך לצרף עיתונאים בכירים, גם יש לתכנן מערך תעמולתי משומן, אשר יופעל היטב עם חפיסתה, למען יגיעו הדברים לתודעת העולם. ההשקפה האחרת גרסה, שאין דבר חשוב יותר מעצם עליית יהודים רבים ככל האפשר, וכל השיקולים האחרים הם מישיניים.

התפלגות הצדדים בסוגיה זו היתה צפויה: מצד אחד - ההנהגה המדינית, שכללה את וייצמן, בן-גוריון ושרת ומולם ראשי 'המוסד', אנשי הפלמ"ח, וכמובן הפליטים עצמם. דוד בן-גוריון, יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית, איש המרכזי בחנועה הציונית בתקופה זו, חייב, כמובן, את ההעפלה, אולם התנגד למדיה. לרגל ויכוח חריף על יציאת האניות 'פאן יורק' ו'פאן קרשנט' מרומניה, בשלהי 1947, שנשאו על סיפונן 15,236 מעפילים, אמר בן-גוריון:

זה כשנה וחצי דיברתי עם חברים המספלים בענין זה, שיש לשנות את דרכי ההעפלה... לדעתי, לא אניות גדולות אלא אניות קטנות, 200 איש בסירה; והרבה סירות כאלה... והאסון היה שלא התנגדו לי, אבל עשו את היסוף.²¹

שאל אביגור, שעמד אחרי ההחלטה להפעיל אניות גדולות, התייחס בחשדנות ובאי-אמון לכל משא-ומתן מדיני. הוא האמין שרק עליה גדולה לארץ, כאן ועכשיו, היא שיכולה 'להכריע את הכף'. שנתיים קודם לזו, הוזכר עם בן-גוריון ובאותו פורום, אמר אביגור: 'עליה היא קודם כל עליית יהודים', ורק אחר-כך 'ארגומנט פוליטי'.²² יעקב חזן, מראשי השומר-הצעיר, מצא עצמו בתזית אחת עם בן-גוריון דווקא בניגוד לעמדת שאל אביגור, אמר ב-17.10.1945 בוועד הפועל של ההסתדרות:

אינני מאמין שנוכל לפתור את שאלת העליה על-ידי עליה ב'. בשבילי זו רק הצלה פורחא, ופעולה מדינית לשבירת הספר-הלבן.²³

באותו יום עצמו, בו דיבר חזן בורעד הפועל, פגש מרדכי אודן, חבר תנועתו של חזן, את בן-גוריון בפאריס ושאל אותו בפשטות, אם 'העליה תתנהל לצרכיה, או לשם קמונסטרציה?'²⁴ מנימת השאלה עולה ההתרסה נגד ההפגנות המדיניות שבהעפלה ותמיכה בעליה לצרכיה, דהיינו - הבאת יהודים רבים ככל האפשר.

הנה כי כן, הוויכוח על מטרת ההעפלה חצה את המפלגות והיה שנוי במחלוקת בין האישים השונים. שמדיה צמרת, איש בית-השיטה, שפעל בשליחות המוסד לעליה ב', סיפר על ויכוחים פנימיים בראשית ההתארגנות אחר המלחמה, בקשר למבצע הראשון

של ההעפלה מאיטליה. מבצע זה, שהיה כרוך במאמצים רבים, ובסופו הפליגה סירה בשם 'דאלין' עם 35 מעפילים, נתקבל על-ידי רבים ממקורבי ההעפלה כבזוו. היו שהזכירו לשמריה שבשעה זו ממתינים במתנות העקורים 100.000 פליטים, ומה אתה מתעסק פה עם ספינה של 35 איש?²⁵

באביב 1946 הועמדה השאלה על חודה. לאחר שבעקבות 'דאלין' יצאו מחופי אירופה 9 ספינות ועליהן כ-2.000 מעפילים, שינה המוסד לעליה ב' את שיטת פעולתו ועבר להפעלת אניות גדולות יחסית עם אלפי מעפילים. גם הבריטים שכללו את דרכי הבילוש והפיקוח שלהם. הם פיתחו מערך מודיעיני בנמלי אירופה, והקימו רשת של תצפיות-גילוי והתראה מהים, האוויר והיבשה. באמצעותם עלה בידם לאתר כמעט את כל האניות בדרך לארץ. מאוגוסט 1946 הועברו לקפריסין המעפילים שנתפסו בידי הכריטים וההעפלה הפכה, לכאורה, להיות 'מפעל של העברת היהודים ממחנה אחד של פליטים למחנה שני'.²⁶

המבצעים, שנסיימו בהעברת המעפילים ממחנות-העקורים בגרמניה למחנות בקפריסין, היו יקרים מאוד, חייבו מאמץ רב, והיתה בהם מידה מסוימת של סיכון חיי אדם. לכן אין פלא שנשמעו קולות, אשר תבעו דיון על השיטה והרעיון המנחים את המוסד לעליה ב' או, למצער, את צמצום ממדי ההעפלה לסדר-גודל של פעולה הפגנתית.²⁷

כאמור, העדיפו האישים המרכזיים בהנהגה הציונית, ובהם חיים ויצמן, טיפן ויין, ואפילו דוד בן-גוריון, פעולות סמליות, או מעין הפגנות-מחאה מתואמות, שהדגש בהן יושם על התהודה בדעת-הקהל העולמית. אלא שהקונסנזוס הלאומי האיתן מנע אותם מלגלות התנגדות ישירה ומפורשת להעפלה. שליחי המוסד לעליה ב' השכילו לנצל את הסיטואציה הזאת. ביוזמתם חלה צמיחה רבת תנופה, שבמרצת שנת 1946 הפכה למעין תנועת הגירה עממית, בלתי-ליגאלית, על פני הים התיכון. מנהיגי התנועה הציונית, שהתקשו לסייע למעשים שחרגו הרבה מהמוסכמים עליהם, הותירו את שדה המערכה הזה לאנשי השדה - השליחים הארצי-ישראליים. באחד הוויכוחים, סמוך להקמת המדינה, התרעם בן-גוריון על פריצת המרות הזאת, והודה שהינוק הגדול במבצעי המוסד לעליה ב' נעשה תוך התעלמות מעמדתו.²⁸

בשל הקושי להתנגד לעצם העליה ולמדינה, התמקד הוויכוח בסוגיה הנוגעת בשולי נושא זה והיא - מה מידת הסיכון שזכאים ליטול האנשים העומסים על שבמם את מעשה ההעפלה, הכוללת זקנים, נשים ותינוקות. וזאת לזכור: האניות היו, בחלקן, מיושנות מאוד, התקנתן להסעת אנשים היתה פרימיטיבית, מספר האנשים שהועמסו עליהן חרג בהרבה מכושר קיבולן, הצוות היה מורכב בחלקו מימאים זרים מפקקים, ואילו החלק הארצי-ישראלי בצוות חסר הסמכה מקצועית מספקת. היה איפוא מקום לחשש שעלולים להתרחש אסונות, כפי שאירעו בעבר.

הבעיה של 'מידת הסיכון' התחלקה לשני תחומים: האחד, המאבק הפיזי על האניות נגד השחלטות הבריטים, והשני - בסיתותן של האניות ובסיתות המסע. לגבי שיעור

ההתנגדות לבריטים, נשאו חילוקי-הדעות אפי עקרוני. ביולי 1947, על סיפונה של 'אקסדוס' שהתקרבה במהלכות 'לחופי הארץ' כשהיא מוקפת בשייטת הצי הבריטי, התחולל עימות קשה בין אייק אהרונוביץ, רבי-החוכל של האג'יה, לבין יוסי הראל, מפקדה. הבריטים הודיעו שימנעו בכוח את המשך ההפלגה, והחלו לנגח את חרטום האג'יה. יוסי הראל סבר, שלנוכח האיום הבריטי להטביע את האג'יה, חשוב יותר שלא לסכן את חייהם של 4.515 המעפילים מאשר להפגין גאווה ונחישות החלטת, והציע להניח לבריטים ללכדה. אייק אהרונוביץ התנגד לכך בזעם. לימים הסביר: האג'יה היתה שדה-מערכה בינינו ובין הבריטים, הים היה שדה-הקרב. צריך היה ומותר היה להילחם. כן, להרוג ולהיהרג.²⁹

הוויכוח היה מר ולוחט. לאחר שנפלו שלושה מקרב אנשי 'אקסדוס' ורבים נפצעו, הורה יוסי הראל לאפשר את השתלטות הבריטי. האג'יה הובלה לח'פה, ומשם גורשו המעפילים לגרמניה. אולם הוויכוח לא חם. הוא תור ועלה בפרשת הפ'אנים - 'פאן יורק' ו'פאן קרשנט',³⁰ שבאחת מהן היו אייק אהרונוביץ רבי-החוכל ויוסי הראל מפקד המבצע. חילוקי-הדעות חזרו שוב בדיונים הנוסטאלגיים הנינוחים, 32 שנה לאחר המעשה. מספר יוסי הראל:

דעתי היתה פשוטה: אין לנו שום זכות מוסרית לפקד על המעפילים להתנגד [לבריטים] ברמה שאין עומדים בה בארץ. למה אני מתכוון? בשנתנו לי הודאות להתנגד [לבריטים] על האג'יה 'בנסח י-ישראל', היו שם מאות ילדים מגיל 14 עד בני יומיים, בהם 11 תינוקות שנולדו על האג'יה. הבריטים תקפו אותנו בגז מדמיע, זה היה גיהנום. זה לא היה מוסרי. אמרתי אז, שאם זו ההוראה שאני מקבל, יש להילחם כך בקיבוצים, בבתי-הילדים, בח'אביב. אם בארץ לא מובנים להילחם כך - אמור לנו לדרוש מאתם שירי שואה להילחם בצורה כזאת על האניות.³¹

אייק אהרונוביץ הבין אחרת את המאבק. העליה היתה, לדבריו, שדה-מערכה:

על הזכות לעלות מותר ללחום... המעפילים על האניות היו לוחמים, לא תיידים ולא נוסעים. עצם ההפלגה היתה פעולה בעלת משמעות של מאבק. לשבור את הבלוקאדה הבריטית... או לוקחים סיכון.³²

השוני בהתייחסות לרמת הסיכון היו לו משמעויות נוספות. היו שדיברו על הצד החינוכי, על עיצוב דמות האדם של המעפיל, שעצם עלייתו לארץ מגלמת את שבירת הרצף של גולה וגלותיות: לא עוד כניעה, לא עוד השפלה. המעפיל היוצא לארץ-ישראל הוא איש חדש, המתנער מדימויו ואורח התנהגותו הקודם. ואכן, ניתן לומר, בהכללה, שהתובעים יותר אקטיביים במאבק עם הבריטים, מלחמה על כל אג'יה, ונכונות לשאת במחיר, עיקרם היו הפליטים, חברי ההכשרות ותנועות הנוער. הפרטיונים ולוחמי הגיטאות, וכן אנשי הפלמ"ח שבקרב השליחים מהארץ. ההנהגה-המדינית בארץ, ראשי המוסד לעליה ב', בעלי המשפחות המעטים בקרב המעפילים, ואלה שלא באו מתנועות נוער - הם שתבעו להגביל את ההתנגדות לבריטים לאי-שיתוף פעולה, לפאסיביות. צבי יחיאלי, מראשי המוסד לעליה ב' בארץ, חשש שאם תהיה התנגדות קיצונית ינהגו הבריטים בתקיפות רבה יותר, ויובילו את העולים שיתפסו עד לאפריקה.³³

הנהגת 'המוסד' החליטה, לאחר דיונים ארוכים, שהמעפילים לא ישאו נשק בצאתם

לדרך. לנוכח התביעה שנשמעה מחוגי המפעילים להיאבק בלב ים במשתתות הבריטיות המבקשות ללוכדם, ולהגיב בנשק חם, הועברה הנתיה חד-משמעית: 'לא כדאי להרוס מפעל ההעפלה על-ידי מעשה אחד מיואש'.³⁴

הערבתם של ראשי 'המוסד' היתה, שאניות מפעילים תמושות יתנו לבריטים הצדקה להטבעתן בלב ים, ויקלו על פעילותם הדיפלומטית למנוע את תנועת המפעילים בתוך ארצות אירופה. בוויכוח זה היתה יד המתונים על העליונה. האקטיביסטים נאלצו לוותר על תביעתם למאבק מזויין על הזכות להיכנס לארץ.

ויכוח דומה התנהל על חבלה באניות הגירוש. נושא זה עלה בהקשר לנסיונו של מיכה פרי, ממפקדי 'אקסודוס', לחבל באניית הגירוש הבריטית 'אמפייר רייבל', כאשר נשאה מאות מפעילים במסע ארוך לצרפת ומשם לגרמניה. כך-גוריון, שנודעו למשמע הענין, מיהר לברר את הפרשה עם שאול אביגור. שאול טען שהוא התנגד לפעולה, ולא רק משום החשש למספר קרבנות רב. את נימוקיו של שאול מסכם כך-גוריון ביומנו בקיצור אופייני לו: 'נימוקיו, יחס צרפת במקרה שזה ייתפס והנוק למפעל ההעפלה'.³⁵ החבלה באניות גירוש הותרה רק לעת עגיןחן בנמל ללא מפעילים עליהן.

בעיה זו של רמת סיכון למפעילים, היתה קשורה לא רק בשאלת המאבק נגד הבריטים אלא גם ברמת הבטיחות של האניות. זכרון 'סטרומה', שהוטבעה ב-1942 על מאנת נוסעיה, לאחר שמנועיה חדלו לפעול, היתה תמרור-אזהרה לפעילי 'המוסד'. אולם התנאים בשוק הספנות, והיקף האמצעים שעמדו לרשותם של מארגני ההעפלה לא איפשרו רכישת אניות נוסעים חדשות. לאחר המלחמה כמעט שלא היו אניות פנויות להחכרה או למכירה. כל בלי-השיט שנמצאו במצב סביר הוחזרו על-ידי המעצמות. באין ברירה, הופנו איפוא המאמצים להשגת כלי-שיט ברמה נמוכה, כגון סירות-מפרש ואניות-משא שנבנו במאה ה-19. אף עלה רעיון בדבר רבישת צוללת. הוגה הרעיון המודר הזה היה בחור צעיר בשם אנריקו לוי, קרוב משפחה של רפאל קנטוני, נשיא ועד הקהילות של יהודי איטליה. הוא היה קצין ימי - מקצוע נדיר בקרב המשפחות היהודיות באיטליה - ונרתם בהתלהבות לפעילות 'המוסד'.³⁶ לימים, משנעשה אנריקו לוי רב-חובל בכיר בצי הסוחר הישראלי, מיתן בוודאי את ממדי הדמיון המופלג שניתן בו. אולם ב-1945, בדיונים הראשונים על דרכי ההעפלה, הציע לרכוש אחת הצוללות האיטלקיות המיושנות, שרביצו באבן שאין לה הפכין בנמלי איטליה. שמריה צמרת, שליח 'המוסד' באיטליה זכר את נימוקיו של אנריקו כשבא לשכנע את שליחי 'המוסד' להעלות יהודים באמצעות צוללת: 'אם לא תצלול אלא תצוף על פני המים ותיגדר, נוכל להכניס בה 1000 אנשים. כהרהור בינו לבינו הוסיף צמרת: 'אתה צריך ללמוד מהנסיון כמה אנשים אפשר לדחוס לנפת מסויים, ואתה מגיע לכמויות שאינן עולות כלל על הדעת'. איך מפליגה צוללת, שאינה צוללת, ובה 1000 מפעילים? צריך לגרור אותה! ואכן, הרעיון אפילו נבדק והתקבל. צמרת קבע בוודאות שהצוללת היתה נקנית והמבצע היה מתבצע, אלא שלאחר חיפושים מקיפים התברר כי 'לא היתה גוררת בנמצא, וכל הענין התבטל'.³⁷

ההתייחסות אל רמת הסיכון המותרת, היתה שנוייה במחלוקת. הבעיה לא נידונה על-ידי גוף מוסמך ולא גובשה לכלל החלטה. כמו לגבי נושאים אחרים, היו ההנחיות מקומיות ונתונות להכרעת האנשים בשדה שפעלו מתוך אמביוואלנטיות, לפיה מותר וצריך ליטול סיכון, אבל בגבולות מוגדרים למדי: מאבק ככריטיים ללא נשק חם; התנגחויות של ספינות המפעילים בתרטום אניות-הקרב הבריטיות עד לסכנת בקיעה, אך במגמה להימנע מכך ברגע האחרון; אניות ישנות ורועות, אך לאחר שיפוץ ותיקונים. ואכן, בניגוד להעפלה בתקופות הקודמות, טבעו בשנים 1945-1948 רק שתי אניות: האחת, 'הקרושה', שמצבה המפוקפק היה ידוע, ועל כן היא שטה בסמוך לאניה 'כנסת ישראל', שאכן הצילה את נוסעיה; והאניה השניה, 'רפוח', שטבעה בהיותה על שרטון, וכך ניצלו כמעט כל נוסעיה.³⁸

הוויכוח על גבולות המאבק ורמת הסיכון המותר היה למעשה המשך לוויכוח על יעדי ההעפלה. משעה שבצבצו חילוקי-הדעות בדבר הפעלת נשק באניות, לא ניתן עוד להימנע ממחלוקות בשאלת בחירת המפעילים. אך סוגיה זו מקומה בדיון אחר. לענין המחלוקות הרעיוניות ראוי להזכיר, כי בשאלת המאבק גרס יהודה ארוז, שהגרעין המרכזי של המפעילים צריך לבוא מקרב הצעירים, אשר אומנו על-ידי ההגנה במתנות-העקורים; בחירתם תיעשה בדרך אישית, בלי שים לב לקבוצה החברתית שאליה הם משתייכים; הפיקוד עליהם, באניות, יהיה במתכונת של הירארכיה צבאית בעלת משמעת חמורה. שמריה צמרת, איש בית-השיטה, גרס לעומתו שמבנה הפיקוד צריך שיהיה עשוי בנוסח הפלמ"ח; הגרעין המנהיג של המפעילים, בכל אניה, ייבנה על הבסיס של קיבוצי-הכשרה תנועתיים, והם עצמם יבחרו מתוכם את העולים, על-פי המכסה שהוקצה להם, וינהלו את תייהם באניה בראות עיניהם ומתוך משמעת פנימית; לא יהיה סולם פיקוד אלא צוות מנהל נבחר.

ויכוח קשה זה בין השניים, שנסתיים בלא הסכמה ביניהם, ורק לאחר ששמריה צמרת נאלץ לעזוב את איטליה ועבר לפעול בצרפת, מבטא הבדלי גישה רעיוניים מעמיקים, שעיקרם - ההתמודדות בין 'צבאיות' לתנועתיות.³⁹

אפשר להרחיק לכת ולנתח שוני זה על רקע מה שהתרחש בישוב - השוני האידיאולוגי, ואולי גם האנושי, בין המתגייסים לצבא הבריטי לבין המתגייסים לפלמ"ח. מהבדלים רעיוניים אלה נובעת גם הגישה השונה לגבי השאלות: האם המטרה היא ריבונות יהודית סתם או למעלה מזה: יצירת חברה יהודית ריבונית חדשה, שונה, שוויונית; האם ההעפלה היא הצלת הפליטים באירופה מהתבוללות, או תוספת כוח אדם וחיילים לצורך המלחמה למען קוממיות ממלכתית? היו שראו את היהודים היושבים במחנות העקורים בחינת נכס מדיני, משום שקיומם שם משמש גורם ראשי בהשפעה על דעת-קהל העולמית; והיו שראו בחרדה את תהליך השקיעה האישי והניוון בתוכם, לאחר תקופה של בטלה ואכילת לחם חסד, על כן יש למהר ולהוציאם מהמתנות ולהשאיר לפרק זמן נוסף באירופה דווקא את חברי תנועות הנוער ואנשי 'ההגנה', המחוסנים יותר מן הפליטים בפני פיתויי השוק השחור, ושנאמנותם הציונית אינה

הקשת המגוונת כליכך של עמדות ודעות יצרה עימותים, מתירות, ופעמים אפילו קרע בין מבצעי ההעפלה. למרבה התמיהה, היו הוויכוחים המרים הללו ואף הסתירות הפנימיות דווקא גורם שהוסיף עוצמה. כיוון שהנהגה הציונית לא התערבה כמעט בניהול ההעפלה, הפך המפעל הגדול הזה לעוצמה השואבת את כוחה מנחישותם של הפליטים לחדור לארץ ומכוננתם להפקיד את עצמם בידי שליחי המוסד לעליה ב'. שליחים אלה חדורי תחושת יעוד, התפרצו אל המכצעים השונים שהקצו מקום ליוזמה האישית. השקפת עולמו, רמת הסמכות של האיש בשדה, וכושר ההחלטה שהופקד בידו, יצרו את הדוחב והפריסה שבו. בצד סירות קטנות, הפליגו אניות-משא ובהן אלפים. באותה אניה שבה נקבצו קיבוצי-הכשרה של נבחרים הנוער, נמצאו גם משפחות של יהודים שלא התרגשו יותר מדי ממטרות הציונות. מחנות העקורים התרוקנו אמנם, אולם עצם קיומם, שהיה חשוב מבחינה פוליטית, נמשך. היו אניות שנכנעו לבריטים ללא מאבק, והיו אניות כמו 'תיאודור הרצל' ו'חיים ארלוזורוב', שניהלו על סיפונן מאבק מר נגד הבריטים, אולם קרב בנוסח מצדה לא נערך אף לא באניה אחת. כך יכלה ההעפלה לענות על הציפיות של כל השותפים לה, ולהיות המכנה המשותף הרחב ביותר של ההסכמה הלאומית היהודית.

הערות

1. ספר תולדות ההגנה, תל-אביב 1972, כרך ג', חלק ראשון, עמ' 162.
2. ש. אביגור, דו"ח לוועד הפועל של ההסתדרות, 20.6.1945, פרוטוקול הוועד הפועל.
3. י. גלבר, נושאי הדגל, ירושלים 1982, עמ' 85.
4. ספר תולדות ההגנה שם, עמ' 740-742.
5. ז. הררי, ז. צחור, אניות או מדינה, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת בן גוריון 1981, עמ' 102-107.
6. לדוגמה, מכתב מזכירות הליגה הערבית לשגריר בריטניה בקהיר, מיום 12.8.1946, 11892, Public Record Office (להלן PRO) FO 371, 52629.
7. תזכיר אדוארד גריג, מיום 9.6.1945.
8. י. גורני, הקשר הדרימשמעי, אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד, 1982, עמ' 288-299.
9. עדה פישמן, דברים במרכז מפא"י 14.8.1945, פרוטוקול מרכז מפא"י, המכון למורשת בן גוריון, שדה כוקר.
10. נושא זה השאיר רושם עז במיוחד על הוועדה האנגלו-אמריקאית, שבדקה סוגיה זו בקרב הפליטים. דו"ח ועדה החקירה האנגלו-אמריקאית לעניני ארץ-ישראל, כרך א', הוצאת צ. ליינין, תש"כ.
11. ישיבת מזכירות מפא"י 15.5.1945, פרוטוקול מזכירות מפא"י, המכון למורשת בן גוריון.
12. ש. אביגור, דו"ח המוסד לעליה ב' לבינוס ההגנה השני באירופה, 5-8 בנובמבר 1947, אוסף המרכז לחקר ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן גוריון.
13. ש. אביגור, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות 17.10.1945, פרוטוקול הוועד הפועל.
14. ש. אביגור, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות 19.4.1944, פרוטוקול הוועד הפועל.
15. על לחץ המוסד לעליה ב' להגברת העליה מצפון אפריקה, מכתבו של 'וסער' למשרד המוסד

16. על העליה הבלתי-ליגאלית כדרך האוויר, ספר תולדות ההגנה, כרך ג' חלק ראשון, עמ' 1114-1113.
17. עדויות בע"פ על דרכי ההסתננות של יוצאי צפון אפריקה לצדפת, באוסף המרכז לחקר ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון.
18. א. דוכקין, ישיבת מזכירות מפא"י, 15.5.1945.
19. א. אבריל, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 21.3.1945.
20. חזכיר פגישת כ"ן ז. שינדלר, גינזבורג עם נציגים מהנהלת הגיינט, 23.5.1947, ארכיון הגיינט ניוירוק, תיק הגירה 1947.
21. ד. בן-גוריון, ישיבת מזכירות מפא"י, 9.12.1947.
22. ש. אביגור, ישיבת מזכירות מפא"י, 10.8.1945.
23. י. חזן, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 17.10.1945.
24. יומן ד. בן-גוריון פאדים 17.10.1945, המכון למורשת בן-גוריון.
25. ש. צמרת, עדות מיום 27.12.1955, ארכיון תולדות ההגנה. תיקי ראיונות.
26. צ. יחיאלי, דו"ח ככל הנראה מאוקטובר 1946, ארכיון תולדות ההגנה 14/44/626.
27. י. לם, ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 25.6.1946.
28. ד. בן-גוריון, ישיבת מזכירות מפא"י, 9.12.1947.
29. אייק אהרנוביץ, ראיון מיום 12.7.1979; יוסי הראל, ראיון מיום 13.6.1979, אוסף המרכז לחקר ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון.
30. ז. הדרי, ז. צחור, אניות או מדינה, עמ' 189-195.
31. יוסי הראל, ראיון מיום 13.6.1979.
32. אייק אהרנוביץ, ראיון מיום 12.7.1979.
33. צ. יחיאלי, דו"ח (ראה הערה 26).
34. שם.
35. יומן ד. בן-גוריון 17.12.1947, המכון למורשת בן-גוריון.
36. על כך: 155. Sergio Minerbi, Reffael Cantoni, Beniamino Coerci. Roma 1979 p.
37. ש. צמרת, ראיון 27.12.1953, ארכיון תולדות ההגנה.
38. דו"ח בריטי על הצלת אנשי האניה 'רפח'.
39. ש. צמרת, ראיון 27.12.1955.
40. ח. יחיל, 'פעילות המשלחת הארצישראלית כשארית הפליטה 1943-1945', ילקוט מורשת ל"א, 1981.

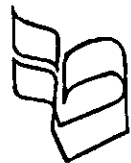
שורשים

קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה

ד

7

העורך
שלמה דרך

יד טבוקין

מכון לחקר ולימוד הקיבוץ
הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ה

JSSN 0333-7006

©

כל הזכויות שמורות ליד טבוקין
Hakibbutz Hameuchad Publishing House

נדפס בישראל 1984
דפוס "חדקל" בע"מ, תל-אביב

